

Dammar i Dalarnas län

Övre Svartälvens avrinningsområde

Tyfors Övre, Säfsnäs socken, Ludvika kommun

Omslagsbild

Tyfors Övre

Fotograf omslagsbild

Benedict Alexander

Utgiven av

Länsstyrelsen i Dalarnas län, november, 2022

Författare

Benedict Alexander

Diarienummer

531-15137-2022

Dammar i Dalarnas län. Övre Svartälvens avrinningsområde.

Rapporten kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats
www.lansstyrelsen.se/dalarna/publikationer

Innehållsförteckning

Tyfors Övre, Säfsnäs socken, Ludvika kommun.....	1
Inledning	4
Tyfors Övre (W_0650).....	5
Historia.....	5
Fornlämningar och kulturlämningar	6
Beskrivning av damm	7
Översiktlig värdering av kulturmiljö.....	7
Eventuella behov vid åtgärder av damm eller vattendrag.....	7
Referenser	8
Litteratur	8
Kartor.....	8
Kartor	9
Fotografier	11

Inledning

Denna rapport är en del i en större kunskapsuppbyggnad av vattenanknutna kulturlämningar i Dalarnas län. Det är ett grundläggande kunskapsunderlag avseende kulturmiljöer framtagen i samband med Nationella Planen för moderna miljövillkor (NAP). Det innebär att en första bedömning av kulturmiljön har genomförts.

Varje vattenanknuten kulturmiljö med damm ska ha samma värderingsmodell och bedömningsgrund. Det är en relativ fyrgradig skala baserad på metoden i Riksantikvarieämbetets rapport Kulturmiljöers känslighet (Riksantikvarieämbetet, 2019).

- Mycket högt kulturhistoriskt värde
- Högt kulturhistoriskt värde,
- Kulturhistoriskt värde
- Visst kulturhistoriskt värde.

Där så är möjligt har en första bedömning gällande miljöns känslighet för påverkan även bedömts. Även denna är i en relativ fyrgradig skala baserad på samma metod.

- Mycket hög känslighet
- Hög känslighet
- Känslighet
- Låg känslighet.

Utifrån detta kan en första grundläggande bedömning gällande anpassning av åtgärder tas fram.

Förutom ovan nämnda rapport har även Länsstyrelsen i Örebro läns damminventering använts som mall och inspiration vid framtagandet av detta dokument. Bland annat hur de använder sig av begreppen upplevelsevärde, kunskapsvärde och bruksvärde.

Kulturhistoriska lämningar, bebyggelse, landskap och dess historia ligger till grund för bedömningen av upplevelsevärde, kunskapsvärde och bruksvärde.

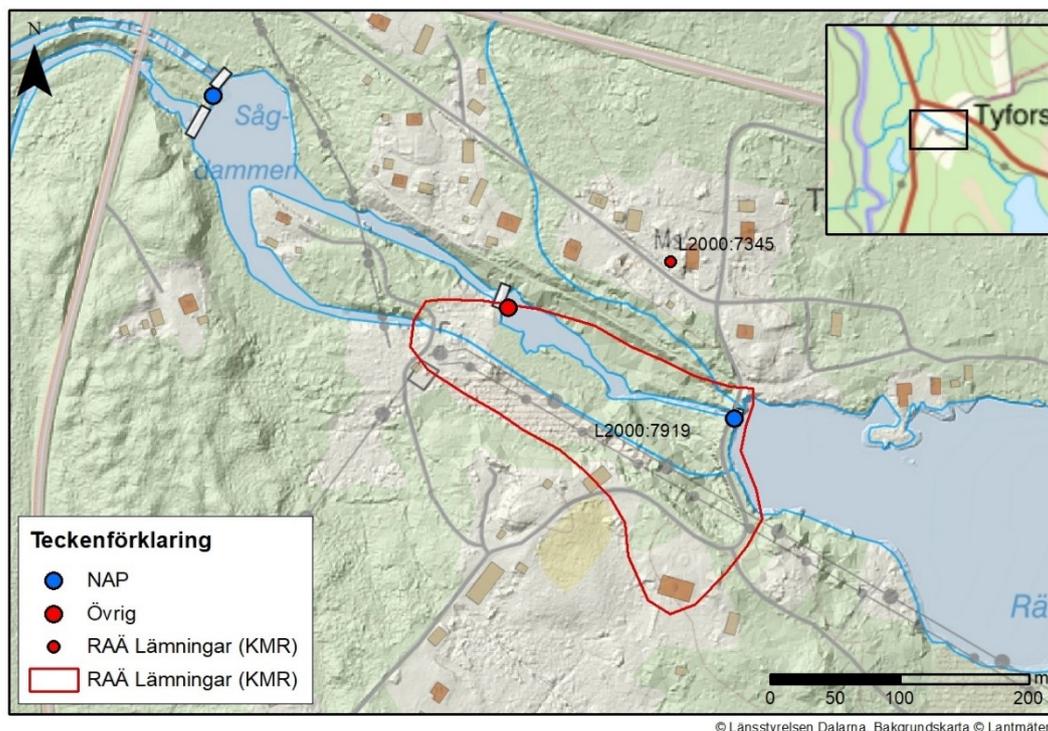
Upplevelsevärde: Vad är det i dammen och dess närmiljö som gör att den kan uppmärksammas och upplevas i landskapet? Samband, sammanhang och kontinuitet spelar stor roll.

Kunskapsvärde: Vad kan dammen och dess närmiljö berätta om dåtiden? Det unika och oersättliga ska lyftas fram och skyddas.

Bruksvärde: På vilket sätt är dammen och dess närmiljö angelägen idag. Mycket i dammen och dess närmiljö brukas dagligen.

Tyfors Övre (W_0650)

Dammen, som även kallas Räckardammen, ligger i ett kuperat skogslandskap beläget vid Tyfors i Säfsnäs socken, Ludvika kommun.

Figur 1 Karta över dammvall och registrerade kända kulturmiljövärden.

Historia

Området har genom tiderna varit gles befolkad, först i samband med inflyttningen av finnar under 1600-talet samt därefter anläggandet av Tyfors bruk år 1790 fick området en mer etablerad befolkning. I närheten av dammen ligger finnmarsbebyggelsen Tybyn och Markusfallet som hade kvarn vid Tyfors innan bruket anlades. Markusfallet är ett riksintresse för kulturmiljö. På en karta från år 1768 (49–19:1) syns en kvarn samt väg över kvarndammen och bör troligen ha legat i närheten av befintlig damm alternativt en bit nedströms. Kvarnen ska ha flyttats när bruket anlades.

Tyfors ingår i vad som kallas Gravendalsverken, vilket innefattar Gravendal, Fredriksberg, Strömsdal och Tyfors. Tyfors började sin produktion 1795 och ska ha haft en stångjärnshammare med två härdar. 1800 flyttades stålsmidet från Strömsdal hit med två hammare och två härdar. Stålsmidet var igång till 1849. 1804 flyttades plåttillverkningen från Gravendal till Tyfors och var igång till 1821. Lancashiresmide infördes i slutet av 1840-talet. Det ska ha skett omfattande reparationsarbeten av bruket på 1830-talet. Järnhanteringen lades ner 1882. Till bruket gick det åt kol som producerades

bland annat av de boende i Tybyn och Kvarnberget. Flera kolartorp anlades även.

Likt många andra platser fick skogsbruket en ökad betydelse på 1800-talet. En såg ska ha byggts 1835. Ett turbindrivet sågverk byggdes 1863 vid Finnskäggängen. I samband med detta byggdes nedströms liggande sågdammen. En kanal och vattentub byggdes till turbinen. Sågen var igång fram till 1957, efter 1937 för husbehov. 1900 byggdes kraftstationen Tyfors II nedanför sågen. Kraftstationen var i drift fram till 1951. I Ludvika Lexikon nämns även Tyfors III som var i drift mellan 1900–1945 och låg nedströms Vasseltjärnen innan dess utlopp i Svartälven.

1889–1890 byggdes ett träsliperi för pappersmassa i den tidigare smältarsmedjan. I samband med det byggdes en ny tub från Räckardammen. Samtidigt byggdes en kanal från Röälven till dammen för att öka vattenkraften. Massaveden flottades samt fraktades på järnväg. I samband med att Hellefors AB övertog Gravendalsverken 1917 lades träsliperiet ned och flyttades till Hellefors. När sliperiet lades ned byggdes det om till en kraftstation, Tyfors I, som var i drift fram till 1960. Ett snickeri byggdes år 1900 som var i bruk fram till 1925. 1935 flyttades snickeribygnaden till Fredriksberg.

Under krigstiden hade Tyfors en viktig roll som plats för kruttillverkning. Krutfabriken var i drift mellan 1939–1945. Tyfors Herrgård byggdes 1856 och byggdes om till ett ålderdomshem 1920. En byggnad som kan vara en äldre herrgård syns på en karta från år 1822 på ungefär samma plats som dagens herrgårdsbyggnad. Samhället Tyfors hade störst befolkning runt sekelskiftet 1900 med över 400 bofasta.

Fornlämningar och kulturlämningar

I det kringliggande landskapet förekommer främst lämningar kopplade till Tyfors bruk och finnmarksbebyggelse. Området berördes av en fornminnesinventering år 1970 men kan i princip betraktas som oinventerat.

Dammen ingår i en registrering i kulturmiljöregistret, bruksområde (L2000:7919). Beskrivningen av bruksområdet i Riksantikvarieämbetets lämningsregister är inaktuell. Kvalitetsgranskning i fält samt jämförelse av historisk karta visar att befintlig registrering av bruksområdet i lämningsregistret behöver uppdateras och kan utgöra ett större område än vad som är angivet. Bruksområdet samt tillhörande aktuell damm, bedöms i dagsläget som fornlämning på grund av ålderskriteriet, forna tiders bruk, varaktigt övergivet samt att det har ett tydligt pedagogiskt värde. Cirka 125 meter nordväst om dammen är ett minnesmärke (L2000:7345) bedömd som övrig kulturhistorisk lämning. I anslutning till dammvallen ligger den gamla herrgården.

Beskrivning av damm

Dammen är en skalmursdamm och verkar till synes ha samma läge och storlek som redovisas på kartor från år 1822 och 1865. Dammen beskrivs i lämningsregistret som följande: *Fördämningsvall, svängd, 60 x 8 m (NNV-SSÖ) + 50 x 8 m (N-S), tuktad gråsten i kallmur, intill 5 m h åt V och 1 m h åt Ö. Tre dammbord. Omedelbart V om fördämningsvallen är: Kanalsystem, bestående av 4 grenar samt grundrester av gråsten i kallmur. Kanalgrenarna delvis stensatta med tuktad gråsten.* Dammen bedöms som fornlämning utifrån intryck i fält och tillgängligt kunskapsunderlag.

Översiktlig värdering av kulturmiljö

Dammen bedöms ha högt kulturhistoriskt värde och hög känslighet. Kulturmiljöns kunskapsvärde, bruksvärde samt upplevelsevärde bedöms vara höga. Dammen är en del av Tyfors bruk som har högt kulturmiljövärde och betraktas till större delen som fornlämning. Tyfors är en sammanhållen kulturmiljö med ett kontinuerligt tidsdjup där man ser industrialiseringens utveckling från slutet av 1700-talet fram till mitten av 1900-talet. Dammspeglarna har för den lokala miljön ett stort värde gällande bland annat pedagogik och upplevelsevärde. Området är inte utpekade som riksintresse eller lokalt intresse för kulturmiljön.

Eventuella behov vid åtgärder av damm eller vattendrag

Eventuella åtgärder som berör dammvallen och kringliggande område kräver vidare samråd och ansökan om tillstånd till ingrepp i fornlämning. Detta kan innebära exempelvis en arkeologisk undersökning eller utredning i form av mer detaljerad dokumentation av dammvallen och kringliggande område, antikvarisk medverkan vid eventuell åtgärd och/eller arkeologisk undersökning.

Eventuella åtgärder kommer kräva anpassning gällande kulturmiljö. Man måste här också tänka på nedströms liggande kulturmiljövärden och den påverkan en eventuell åtgärd kan leda till. Kulturmiljöer, kulturmiljövärden vid och runt Tyfors bruk kan påverkas. Det finns därför ett behov av ytterligare utredning innan eventuella åtgärder eller övrig verksamhet som kan påverka dessa. Utföraren ska anpassa samt tydligt redovisa vilka följder, konsekvenser och påverkan en eventuell åtgärd kan leda till gällande kulturmiljövärden.

Referenser

Litteratur

Eriksson, M. 1982. Vi från Thyn. Ludvika kulturnämnd. Malungs boktryckeri. Malung.

Forsslund, K-E. 1927. Med Dalälven från källorna till havet. Andra delen Väster Dalälven. Åttonde boken, Nås Finnmark och Säfsen. Åhlen & Åkerlunds Boktryckeri, Stockholm.

Häglund H (Red), 2019. Ludvika Lexikon. En bok om Ludvika kommun från då till nu. Ludvika Hembygdsförening. Ludvika

Länsstyrelsen i Örebro län, 2022. Kulturhistorisk damminventering. Informationskarta Örebro län: LstT Dammar kultur. Länsstyrelsen i Örebro län.

Montelius, S. 1962. Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1865. Studier i en mellansvensk bruksbygd. Geographica, Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution nr 37. Falun.

Riksantikvarieämbetet. 2019. [Kulturmiljöers känslighet. Metod för att bedöma kulturmiljöers känslighet i samband med vattenvårdsåtgärder som innebär fysiska miljöanpassningar vid sjöar och vattendrag](#). Rapport från Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Riksantikvarieämbetet. 2021. [Dammar som fornlämning: vägledning för tillämpning av fornlämningsbegreppet enligt kulturmiljölagen \(1988:950\) samt allmänt om hantering av dammar i KML- och MB-beslut. Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen](#). Visby.

Kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

Akt: U49-19:1. Karta över Gravendals skogar. år 1768

Akt: U49-1:1. Sammandragskarta Säfsnäs. År 1827

Akt J243-89-1. Generalstabskarta, Grängesberg, år 1912

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Akt: 20-sxf-1. Rågängsåtgärd. År 1769

Akt: 20-sxf-2. Rågängsåtgärd. År 1769

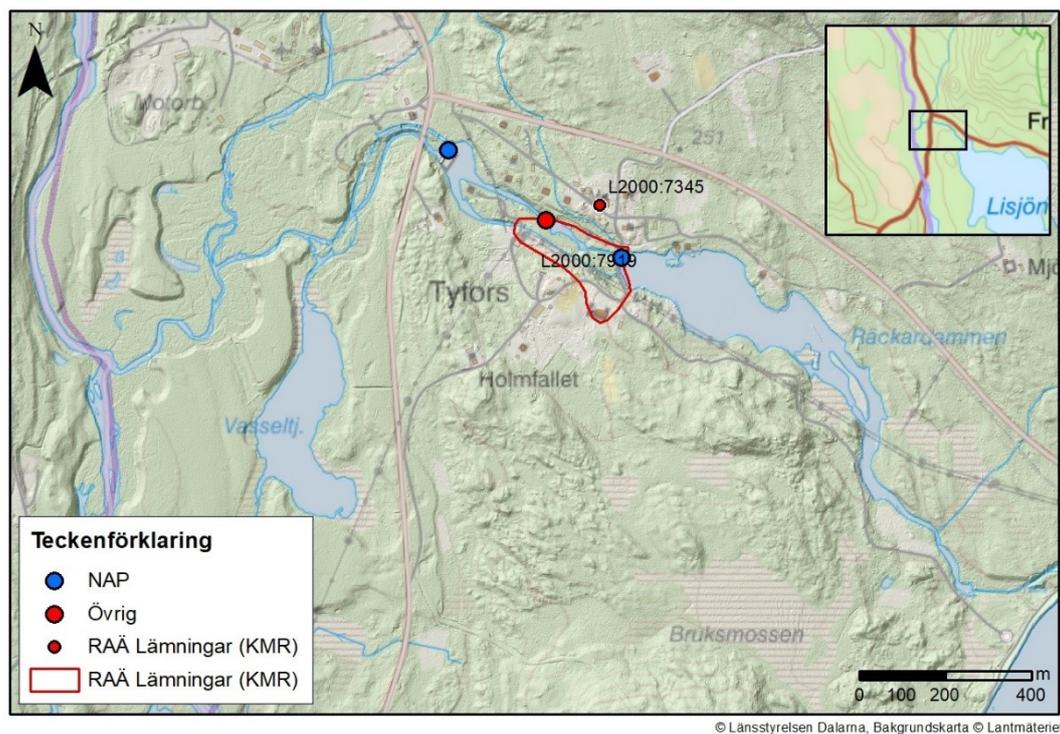
Akt: 20-sxf-3. Karta Mätning, Säfsnäs. År 1769

Akt: 20-sxf-62. Tyfors, Säfsnäs. År 1822

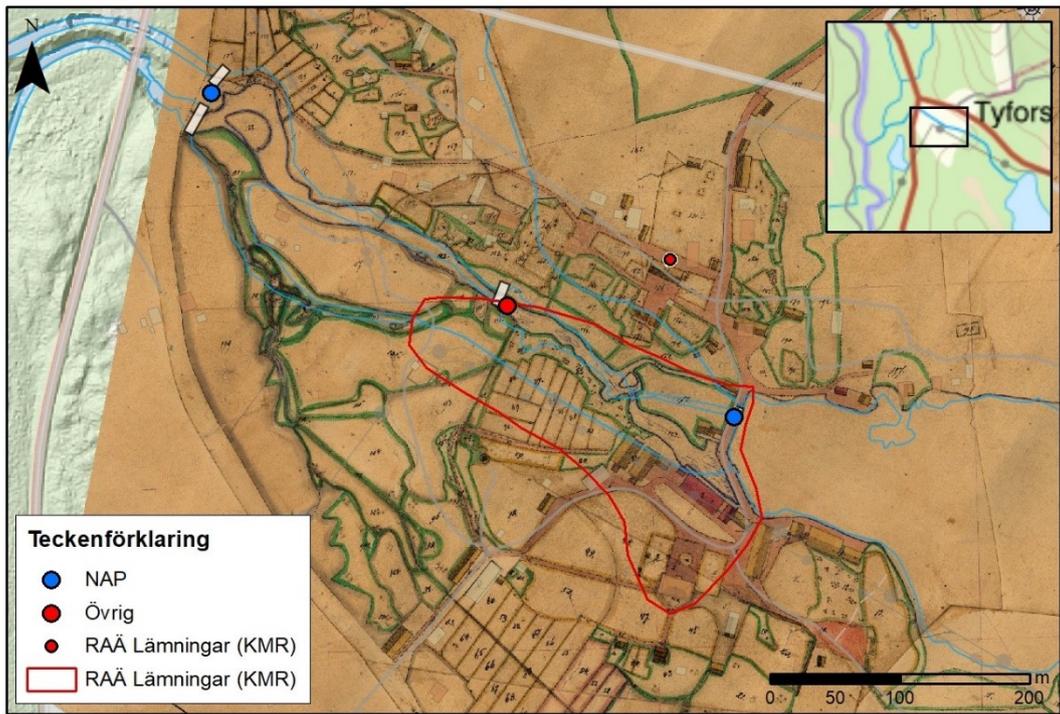
Akt: 20-sxf-102. Tyfors, Säfsnäs. År 1865

Akt: 20-sxf-111. Arealutredning m.m. År 1869

Kartor

Figur 2 Översiktskarta med kända kulturmiljövärden runt Tyfors Övre.

Figur 3 Rektifierad karta över Tyfors bruk från år 1865 (20-sxf-102).

Figur 4 Karta över Tyfors bruk från år 1822 (20-sxf-62).

Fotografier

Figur 5 Tyfors Övre (L2000:7919) med herrgården i bakgrund. Panoramafoto åt SSV.

Figur 6 Tyfors Övre (L2000:7919) med mellersta kanalen. Panorama foto åt Ö.

Figur 7 Tyfors Övre (L2000:7919). Foto åt N.

Figur 8 Tyfors Övre (L2000:7919). Foto åt S.

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN